

ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΣ

ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΒΟΡΕΑ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: "ΠΥΡΣΟΥ", Α. Ε.

1940

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΡΣΙΟΣ

Ο ΕΓΕΛΙΣΜΟΣ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

ὑπὸ

Κ. Ι. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Οὐδείς ἴσως ἐκ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων ἐνεγράφη καὶ ἐνεγή-
ρασεν ἐν τῷ πνεύματι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ κατ' ἀκολουθίαν
ἠγάπησε τόσον αὐτὴν ὅσον ὁ Γρ. Φρ. Ἐγγελος. Αἱ ἰδέαι τοῦ Πλά-
τωνος καὶ μάλιστα τοῦ Ἀριστοτέλους ἐγένοντο ὁ ἐνδότερος πυρὴν καὶ
ἡ κυριωτάτη ἀφετηρία τῶν θεωριῶν τοῦ περικλεοῦς φιλοσόφου. Οὗτος
τὴν κοσμοϊστορικὴν περίοδον τὴν ἑλληνικὴν ἐχαρακτήριζεν ὡς τὴν
νεανικὴν τῆς ἀνθρωπότητος ἡλικίαν καὶ ὑπέροχον ἀνέμελπεν ὕμνον
εἰς τὴν ἀτίμητον ἀξίαν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐξαίρων ἐν τοῖς
λόγοις αὐτοῦ τὴν δύναμιν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν παρετήρει πρὸς
ἄλλοις ὅτι βάσις τῆς ὑψηλοτέρας μορφώσεως πρέπει νὰ εἶναι καὶ νὰ
μένῃ πρότιστα μὲν καὶ κυριώτατα ἢ τῶν Ἑλλήνων ἔπειτα δὲ ἢ τῶν
Ῥωμαίων γραμματεία. Ἐν τινι δὲ πρὸς τὸν Niethammer ἐπιστολῇ
ἐξέφραζε τὴν εὐγνωμοσύνην αὐτοῦ «διὰ τὴν ἀνύψωσιν τῶν ἑλληνικῶν,
τῶν ἀληθινῶν καὶ πραγματικῶν γνώσεων».

Καὶ ὅπως ἐνθιέως ἠγάπησε τὴν Ἑλλάδα ὁ ὑπερφυῆς φιλόσοφος
οὕτω καὶ ἠγαπήθη εὐγνωμόνως ὑπ' αὐτῆς. Ἐκ τῶν μαθητῶν καὶ
θαυμαστῶν τῶν προσερχομένων ἀθρόων εἰς τὰς παραδόσεις ἐκείνου
οὐχὶ ὀλίγοι ἦσαν Ἕλληνες. Οὐδ' ἦτο δυνατόν τὸ ὑπέροχον αὐτοῦ
φιλοσοφικὸν σύστημα νὰ καταλίπη ἀσυγκίνητον τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα,
ὑπερ πάλαι ποτὲ παρήγαγε τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐξέθρεψε τὴν ἰδεο-
λογίαν.

Πρῶτος τῶν παρ' ἡμῖν ἀσχοληθέντων ἰδίᾳ περὶ τὸν Ἐγγελον καὶ
οἰκειωθέντων τὴν φιλοσοφίαν αὐτοῦ φαίνεται ὅτι ἦτο ὁ ἐκ Κεφαλλην-
νίας Φραγκίσκος Πυλαρινὸς (1802-1882)⁽¹⁾, ὅστις ἐσπούδασεν ἐν

(1) Τὸ πρᾶγμα ποιῶσι πιθανὸν αἱ κατ' ἀνάμνησιν διηγήσεις τῶν μαθη-
τῶν, διότι ὁ Πυλαρινὸς οὐδὲν κατέλιπεν φιλοσοφικὸν ἔργον πλὴν λόγου ἐναρ-
κτηρίου ἐπιγραφομένου «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν» (ἔπιθι τὴν μελέτην
Γ. Γρατσιάτου, «Ἐγγελιανοὶ ἐν Ἑλλάδι», 1932).

Γαλλία, καὶ ἐπανελθὼν ὕστερον ἀνεμείχθη ζωηρῶς εἰς τὰ πολιτικὰ τῆς Ἑπτανήσου πράγματα κατὰ τῆς ἀγγλικῆς προστασίας· διωρίσθη τῷ 1843 καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, τῷ τότε λεγομένῳ Ὀθωνεῖῳ, ἐνθα ἐδίδαξε μετὰ πολλὰ διαλείμματα ἀπολύσεως ἐπὶ 33 ἔτη. Καὶ ἄνδρες δὲ λόγιοι μὴ διατρίβοντες εἰδικῶς περὶ τὴν φιλοσοφίαν ἐμελέτων τὰ συγγράμματα τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου καὶ ἦσαν ἔμπειροὶ πῶν διδαγμάτων αὐτοῦ (¹).

Εἰδικώτερον καὶ συντονώτερον ἐνέκυψεν εἰς τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν καὶ σεμνῶς ταύτης ἐγένετο μυσταγωγὸς ὁ ὡσαύτως ἐκ Κεφαλληνίας καταγόμενος Ἰω. Μεράγιας (²). Οὗτος φοιτήσας τὸ κατὰ πρῶτον ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ τῆς Κερκύρας μετέβη χάριν εὐρύτερων σπουδῶν εἰς Πίζαν, ἐνθα ἔτυχε τῷ 1838 διπλώματος τῆς νομικῆς. Ἀλλὰ φύσει ὢν φιλήρεμος καὶ εἰς φιλοσοφικὰς μελέτας εὐπρόθυμος ἀπέστη τῶν νομικῶν ἀσχολήσεων καὶ ἤλθιε πρὸς ἱκανοποίησιν τῆς φιλομαθείας εἰς Γερμανίαν, ἐνθα τότε ἐπεπόλαζε καὶ ἐπεκράτει ζωηρὰ ἡ περὶ τὴν ἰδεολογίαν τοῦ Ἐγγέλου κίνησις. Ἐν Λιψία ἐσπούδασε τέσσαρα ἔτη καὶ ὑποβαλὼν ἐναίσιμον διατριβὴν περὶ τῆς Καρτεσιακῆς φιλοσοφίας ἀνηγορεύθη τῷ 1838 διδάκτωρ. Ἐπανελθὼν εἰς Κεφαλληνίαν ἐδίδαξε τοὺς συμπολίτας τὴν νεωτέραν καὶ μάλιστα τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν ἀποτελῶν οἶονεὶ φωτεινὴν ἔστίαν, περὶ ἣν συνήγοντο οἱ φιλομαθέστεροι καὶ λογιώτεροι ἄνδρες. Διωρίσθη δὲ τῷ 1850 καθηγητὴς καὶ ὕστερον διευθυντὴς ἐν τῷ Λυκείῳ Ἀργοστολίου, ἐνθα ἐδίδαξεν ἐπὶ 16 ἔτη· ἐτελεύτησε τῷ 1870 ἐν Βάδεν, ὅπου μετέβη πρὸς ἴασιν.

Ἡ διδασκαλία αὐτοῦ καίπερ μὴ ἀρκουμένη εἰς ξηροὺς τύπους ἐκινεῖτο πάντως ἐν τῷ στενῷ τῶν γυμνασιακῶν παραδόσεων κύκλῳ, ὅστις παρεκώλυε τὴν εὐρύτεραν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν εἰς ἰδίας μελέτας ἀφοσίωσιν. Ἄτολμος δὲ ὢν καὶ ἀνεπίδεικτος οὔτε τι ἔγραψεν οὔτε τὴν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ προτεινομένην ἔδραν ἀπεδέξατο· οἱ πολυάριθμοι δὲ μαθηταὶ διετήρησαν ἀνεξίτηλον τὴν ἀνάμνησιν τῆς τε ἐμβριθοῦς καὶ γονίμου διδασκαλίας καὶ τοῦ σεμινοῦ καὶ εὐγενοῦς ἡθους

(¹) Ὁ Ἐμ. Ροῖδης καὶ ὁ Ἄγγ. Βλάχος περιελθόντες εἰς ὀξύτατον πρὸς ἀλλήλους φιλολογικὸν ἀγῶνα περὶ τοῦ ἂν ὑπάρχει ποιήσις ἐν Ἑλλάδι ὑπερεμῶχον ἑκάτερος τῆς οἰκείας ἀπόψεως ἐπικαλούμενοι τὰς γνώμας ἄλλων πολλῶν καὶ δὴ καὶ τοῦ Ἐγγέλου. (Ἐμ. Ροῖδου «Περὶ συγχρόνου ἑλληνικῆς ποιήσεως» σελ. 10, 15 ἐξ. 24, 33, 41. «Περὶ συγχρόνου ἐν Ἑλλάδι κριτικῆς» σελ. 15, 19 ἐξ. 28, 36, 42 ἐξ. 48 ἐξ. κἄ.—Ἄγγ. Βλάχου «Ὁ νέος κριτικὸς» σελ. 21, 23 ἐξ. 26 ἐξ.

(²) Ἐπιθι Ἡλ. Τσιτσέλη, Κεφαλληνιακὰ σύμμεικτα 1, 396 ἐξ.—Γ. Γρατσιάτου, ἐνθ. ἄνωτ. 5 ἐξ.

τοῦ ἀνδρός. Λόγιος Γερμανὸς ἐπισκεφθεὶς τῷ 1858 τὴν Κεφαλληνίαν ἐγνώρισε τὸν Μενάγια καὶ μαθὼν ἔκπληκτος τὴν εἰς τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν ἀφοσίωσιν αὐτοῦ ἔγραψε τὰ ἑξῆς: «Ὡ πόσῃν ἀγαλλίασιν θὰ ἠσθάνετο ἐν τῷ τάφῳ ὁ μέγας φιλόσοφος ὅτι πορρωτάτω τῆς πατρίδος του ἐν τῇ πολίχνῃ τοῦ Ἄργουστολίου μαθητῆς αὐτοῦ καὶ ζηλωτῆς τῶν διδασμάτων του διαδίδει ταῦτα καὶ διὰ τοῦ γάλακτος τῆς λογικῆς καὶ τῆς ψυχολογίας θηλάζει τὴν Κεφαλληνιακὴν νεολαίαν» (1).

Διὰ τοῦ Μενάγια ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγγέλου ἐρριζοβόλησεν ἐν Κεφαλληνίᾳ, διεδόθη εὐρέως ἀνὰ τὴν ἐπτάνησον καὶ ἐγνώσθη ἐν Ἑλλάδι.

Σημειώσεως ἄξιον εἶναι ὅτι ὁ εἰρημένος ἀνὴρ ἔσχε ῥοπὴν ἐπὶ τὴν διάνοησιν τοῦ ὑμνογράφου τῆς ἐλευθερίας Διων. Σολωμοῦ (1798—1858), ὅστις παρ' ἐκείνου φαίνεται μαθὼν τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγγέλου (2) καὶ ἐφαρμόσας τὴν θεωρίαν αὐτοῦ εἰς τὴν ἐκδοχὴν τῆς τέχνης καὶ τῆς ποιήσεως (3).

Καὶ ἀληθῶς ἡ ἰδεοκρατικὴ τάσις τῶν Γερμανῶν καὶ ἡ τὴν ἐλευθερίαν θεοῦσα βαθυφύρων φιλοσοφία τοῦ Ἐγγέλου δὲν ἠδύνατο νὰ εὖρη ἀλλαχοῦ ἐντονωτέραν ἤχῳ ἢ ἐν Ἑλλάδι καὶ δὴ ἐν τῇ ζεύσει ὑπὸ τῆς ἐπαναστάσεως ψυχῇ τοῦ εὐφραντάστου Ζακυνθίου ποιητοῦ.

Ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Μενάγια ἦτο καὶ ὁ Θεόδ. Καροῦσος (1808—1865), ὅστις ἐγένετο καθηγητῆς καὶ ὕστερον διευθυντῆς τοῦ Λυκείου Ἄργουστολίου τῷ δὲ 1862 ἐξελέχθη βουλευτῆς Κεφαλληνίας· συνέγραψε διατριβὰς καὶ μελέτας ἱστορικὰς, φιλολογικὰς καὶ φιλοσοφικὰς. Ὅτι ὁ ἀνὴρ ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐγγελικῶν θεωριῶν, μαρτυρεῖ ἡ τε ἐπὶ ἀμφιλεγομένων ζητημάτων συμφωνία αὐτοῦ πρὸς τὸν μέγαν φιλόσοφον (4) καὶ μάλιστα ἀποφάνσεις τινὲς ἀπαντῶσαι ἐν τῇ Κριτικῇ ἐκθιέσει τοῦ περὶ τοῦ «βίου τοῦ Ἰησοῦ» τοῦ Ἐρν. Ρενάν. Ἐν τῇ κρίσει ταύτῃ παρατηρεῖ ὅτι ἡ θρησκευτικὴ πίστις γεννᾶται ἐκ τινος συγγενείας τοῦ πεπερασμένου πνεύματος πρὸς τὸ ἄπειρον, ἐκ τινος ἐνδο-

(1) «Eîn Besuch auf Korfu und Cefalonien von A. Mousson», 1858.

(2) Εἰς τοῦτο συνεβάλετο καὶ ὁ Πολυλᾶς ὅστις ἐπανελθὼν ἐκ Γερμανίας κατέστησεν εἰς τὸν Σολωμὸν γνωστὴν τὴν ἐκεῖ κρατοῦσαν ποίησιν καὶ φιλοσοφίαν μεταφράζων αὐτῷ μέρη ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Schiller καὶ τοῦ Ἐγγέλου. Ἴδε πρόλογον τῶν Ἀπάντων τοῦ Σολωμοῦ (ἔκδ. Κ. Παλαμά, 1921 σελ. κε').

(3) Ἐνθ. ἄνωτ. σ. 167 ἐξ.

(4) Οὕτως ἀσπάζεται τὴν γνώμην τοῦ Ἐγγέλου περὶ τῆς σημασίας τοῦ δαιμονίου τοῦ Σωκράτους καὶ περὶ τῶν αἰτίων τῆς εἰς θάνατον καταδίκης αὐτοῦ. (Δοκίμ. τῆς ἀρχαίας παρ' Ἑλληνισι φιλοσοφίας σ. 80 ἐξ. 93).

μύχου τάσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ θεῖον⁽¹⁾. Ἐν δὲ τῷ καθορισμῷ τῆς σχέσεως τῶν προσώπων τῆς θείας τριάδος λέγει ὅτι «ἀνάγκη πᾶσα τὸ γενικὸν (ὁ Θεός, ὁ πατήρ) νὰ ἀντικειμενίζηται εἰς τὸ μερικὸν (τὸ πεπερασμένον, τὸν υἱόν), ἐκ τούτου δὲ πάλιν νὰ ἐπανακάμπτῃ εἰς ἑαυτὸν ὡς πνεῦμα ἀπόλυτον· ἀφ' ἑνὸς ἢ συνείδησις τοῦ θεοῦ πραγματοποιεῖται ἐν τῇ τοῦ Ἰησοῦ ὡς υἱοῦ τοῦ θεοῦ, ἀφ' ἑτέρου ἢ τοῦ Ἰησοῦ πραγματοποιεῖται ἐν τῇ τοῦ θεοῦ ὡς πατρός⁽²⁾». Περὶ δ' ἑκάστου μεγάλου ἀνδρὸς γνωματεύει ὅτι ὀρθῶς καλεῖται ὄργανον τῆς θείας προνοίας, διότι κυρίως δὲν ἐπιτελεῖ ἰδίους αὐτοῦ σκοποὺς, ἴδια αὐτοῦ σχέδια, ἀλλὰ σκοποὺς καὶ σχέδια ὑπερτέρας τινὸς δυνάμεως χωρὶς νὰ ἔχη τούτων ἐπίγνωσιν⁽³⁾. Εἶναι εὐνόητον ὅτι ἐνταῦθα ἔχομεν ἐπανάληψιν ἐγγελικῶν διδαγμάτων.

Θερμότερος θιασώτης τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου ὑπῆρξεν ὁ ἐπίσης Κεφαλλῆν Παῦλος Γρατσιᾶτος († 1917), ὅστις μαθητεύσας ἐν τῷ Λυκείῳ Ἀργοστολίου ἐμυήθη ὑπὸ τοῦ Μενάγια τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν. Τὴν διδασκαλίαν ἐκείνου ἀφετηρίαν ποιήσας καὶ τὴν ἔλλειψιν εὐρυτέρων σπουδῶν διὰ συντόνου ἐργασίας ὅπως ἀναπληρώσας ἀνέδειξεν ἑαυτὸν ἐκπρεπῆ ἐν τοῖς συγχρόνοις λόγιον. Ἐν τῷ ἀξιολόγῳ ἔργῳ τῷ ἐπιγραφομένῳ «Σχίσμα Ἐκκλησίας πρὸς τὸν χριστιανικὸν πολιτισμὸν» (1894) πειρᾶται νὰ δείξῃ ὅτι ἐπῆλθε διάστασις μεταξὺ τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὅτι εἶναι ἀνάγκη ὅπως οἱ νεκρωθέντες τύποι τῆς θρησκείας πληρωθῶσι νέου πραγματικοῦ περιεχομένου καὶ οὕτω ἀναστῶσιν εἰς νέαν ζωὴν. Ἐνταῦθα λαμβάνων εὐλόγως ἀφορμὴν νὰ εἴπῃ περὶ τῆς θρησκείας ἀναπτύσσει ἐν τοῖς πρώτοις κεφαλαίοις τὴν ἔννοιαν αὐτῆς στοιχῶν τῷ Ἐγέλῳ, οὗ παραθέτει ἀποφάνσεις καὶ διασαφεῖ γνώμας. Τοῦ αὐτοῦ φιλοσόφου διανοήματα, καιροῦ παρατυχόντος, διατυποῖ ἐν τε τῇ ἐκπονηθείσῃ ἐκδόσει τῆς «φιλοσοφίας τῆς θρησκείας» τοῦ J. Gaird (τῷ 1910), ὅπερ ἔργον ἐπιμελῶς συνώψισε καὶ εὐστόχως διεσκεύασεν⁽⁴⁾.

Τελευταῖον καὶ κάλλιστον ἔργον, δι' οὗ ὁ Π. Γρατσιᾶτος ἐπλούτισε τὴν παρ' ἡμῖν φιλοσοφικὴν φιλολογίαν, εἶναι ἡ μετάφρασις τῆς Λογικῆς τοῦ Ἐγέλου. Μετεγλώττισε δηλαδὴ εἰς καθαρεύουσαν ἑλληνικὴν τὴν μικρὰν λεγομένην Λογικὴν, τὴν ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τῶν

(1) Ἐν Πανδώρας τόμ. 15, σ. 76α.

(2) Αὐτ. 80α.

(3) Αὐτ. 81β.

(4) Τὸ ἔργον τοῦ καθ' Ἐγγelon φιλοσοφοῦντος Ἀγγλου Gaird ἐπιγράφεται «Introduction to the Philosophy of Religion», 1891.

Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν περιεχομένην, εἰς ἣν προσέθηκε χάριν διασαφήσεως χωρία ὅλα ἐκ τῆς μεγάλης καὶ τριτόμου Λογικῆς. Ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ ὁ Γρατσιᾶτος εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν, ὡς αὐτὸς λέγει, τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν τοῦ A. Vera καὶ «χάριν τῆς πιστότητος ἠκολούθησε τὴν φράσιν τοῦ συγγραφέως». Βεβαίως πρόσφορος ἐρμηνεία τῶν τεχνικῶν ὄρων καὶ ἀκριβεστέρα διασάφησις τοῦ κειμένου δι' ἀφθονωτέρων ὑποσημειώσεων θὰ συνετέλει εἰς εὐχερεστέραν κατανόησιν τῆς κατ' ἐξοχὴν δυσνοήτου ἐγελικῆς Λογικῆς. Ἀλλὰ σκοπουμένων τῶν δυσκολιῶν, πρὸς ἃς εἶχε νὰ παλαίῃ ὁ μεταφράζων τοιοῦτον ἔργον, πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος μετάφρασις εἶναι ἐπιτυχής, οἷαν ἡδύνατο νὰ παράσχη μόνον ἀνὴρ τὸν ὅλον βίον κατατρέψας ἐν τῇ μελέτῃ τῶν συγγραμμάτων τοῦ μεγαλωνύμου φιλοσόφου.

Ἐνταῦθα μνημονευτέος καὶ ὁ ἀδελφὸς ἐκείνου Γεώρ. Γρατσιᾶτος (1868—1934), ἔγκριτος φιλόλογος καὶ εὐδόκιμος θεραπευτὴς τῆς φιλοσοφίας συγγραφᾶς πλὴν ἄλλων καὶ τὴν μνημονευθεῖσαν πραγματείαν «Ἐγελιανοὶ ἐν Ἑλλάδι».

Ἰδίαν ἐπίδρασιν ἔσχεν ἐν Ἑλλάδι ἡ Αἰσθητικὴ τοῦ Ἐγέλου, καθὰ μαρτυρεῖ τὸ ἀξιὸν προσοχῆς σύγγραμμα τοῦ Κ. Στρατούλη (1814—1892) τὸ ἐπιγραφόμενον «Δοκίμιον Καλλιλογίας, ἢτοι Στοιχεῖα Αἰσθητικῆς» (1857). Κρίνων οὗτος τὸ περὶ Αἰσθητικῆς ἔργον τοῦ Ἐγέλου συνομολογεῖ ὅτι εἶναι τὸ πρῶτον καὶ πλήρες μνημεῖον τὸ ἀνεγερθὲν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῶν ὠραίων τεχνῶν, μεστὸν μεγαλείου καὶ ἀνυπέρβλητον⁽¹⁾. Ὁρίζει δὲ τὸ ὠραῖον ὡς «παράστασιν ἰδέας τινὸς ὑπὸ προσήκουσαν αἰσθητικὴν μορφήν, καὶ ἐρμηνεύει λέγων ὅτι ἡ ἰδέα μεθίσταται εἰς τοὺς ὄρους τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ περιβάλλεται αἰσθητὴν μορφήν, αἰσθητοποιεῖται καὶ φανεροῦται ἡ ἀληθὴς ἰδέα εἶναι ἡ ἐνότης ἰδέας καὶ πραγματικότητος, ἡ ἐν τῇ πραγματώσει ἀποκαλουμένη ἰδέα⁽²⁾. Τὸ καλόν, λέγει, ἔχει δύο ὄρους ὑπάρξεως, τὸ ἀόρατον καὶ τὸ ὄρατόν, τὸ ἀπειρον καὶ τὸ πεπερασμένον, τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ὕλην, τὴν ἰδέαν καὶ τὴν μορφήν», οὐχὶ μεμονωμένα καὶ κεχωρισμένα ἀλλ' ἠνωμένα καὶ συγκεκριμένα, ἀποκαλύπτει δὲ ἡμῖν τὸ ἀπειρον οὐχὶ καθ' ἑαυτὸ ἀλλ' ἐν τινὶ εἰκόνι καὶ ὑπὸ μορφήν αἰσθητὴν⁽³⁾. Ὡς τελεία ἀρμονία τῶν δύο ἀρχῶν τῆς ὑπάρξεως, τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου, τὸ καλὸν διεγείρει ἐν τῇ ψυχῇ ἀμύθητον ἡδονὴν οὐδὲν κοινὸν ἔχουσαν πρὸς τὴν ἐκ τῆς ἀποπληρώσεως τῶν φυσικῶν

(1) Αὐτ. σ. 13, 14.

(2) Αὐτ. σ. 39 ἐξ. 45.

(3) Αὐτ. σ. 49 ἐξ.

ἐνδεικῶν παραγομένην, ἡδονὴν ἄρα καθαρὰν καὶ ἀγνήν καὶ αὐτάρκη⁽¹⁾. Ἡ τέχνη δ' ἐπιδιώκει τὴν διερεῦνησιν τοῦ ἰδανικοῦ καὶ ἐκφράζει μὲν τὸ ἀληθὲς ἀλλὰ τοῦτο ποιεῖ κατὰ τρόπον ἀσαφῆ καὶ ἀτελεῆ, διὸ καὶ ὑπολείπεται τῆς φιλοσοφίας⁽²⁾.

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἐγγελικοῦ συστήματος δὲν περιορίσθη παρ' ἡμῶν εἰς τοὺς ἰδίᾳ περὶ τὴν φιλοσοφίαν διατρέβοντας ἀλλ' ἐξετάθη καὶ ἐπὶ τοὺς θεραπεύοντας τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας, ὡς τὴν φιλολογοίαν, τὴν ἱστορίαν, τὴν νομικὴν. Ὁ ἀναδειχθεὶς γονιμώτατος, φιλόλογος καὶ ἔνθεος τοῦ Γένους διδάσκαλος *Γ. Μιοτριώτης* (1837—1916) ἐσπούδασεν ἐν Γερμανίᾳ καὶ ἔμεινεν ἱκανὰ ἔτη ἐν Βερολίῳ, ὅτε ἦνθει καὶ ἤκμαζεν ὁ ἐγγελισμὸς. Τούτου τὴν ἐπίδρασιν ὑποστὰς πρωίμως εἰράπη εἰς τὴν ἰδεολογίαν, ἣτις φαινή καὶ ἔκπαγλος ἐρωταγωγήσεν τὴν εὐρεΐαν διάνοιαν καὶ ἐπτέρωσε τὴν γενναίαν ψυχὴν του. Εἰς τὴν ἀγάπην τῆς ἰδεολογίας καὶ τὴν λατρείαν τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, εἰς τὴν ἔξαρσιν τοῦ φρονήματος καὶ τὴν μεταρσίωσιν τοῦ πνεύματος τοῦ ἀειμνήστου ἡμῶν διδασκάλου συνεβάλετο βεβαίως πλὴν ἄλλων καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ μεγάλου γερμανικοῦ φιλοσοφήματος.

Καὶ ἡ νομικὴ δὲν ἔμεινε ξένη τῆς ἐπιδράσεως τῆς ζωογόνου πνοῆς τοῦ ἐγγελισμοῦ. Ὁ *Παῦλος Καλλιγᾶς* (1814—1896), εἷς τῶν διαπρεπεστάτων νομομαθῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, σπουδάζων νέος ἐν Γερμανίᾳ ᾤκειώθη πρὸς τὰ διδύγματα τῆς ἐγγελικῆς Σχολῆς γενόμενος μαθητὴς καὶ στενὸς φίλος τοῦ Gans, τοῦ φιλοσόφου ἐκείνου καὶ νομικοῦ, τοῦ ἱστορικοῦ καὶ ποιητοῦ. Ἐτι μείζονα ἐπίδρασιν φαίνεται ὑποστὰς ὁ ἐθνικώτατος ἀνὴρ καὶ ἀπαράμιλλος πατριώτης *Νεοκλῆς Καζάζης* (1849—1936) ὁ διδάξας ἐν τῷ ἐθνικῷ πανεπιστημίῳ ἄλλα τε καὶ ἰδίᾳ φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου. Οὗτος ὑπῆρξε θαυμαστὴς τοῦ Ἑγέλου καὶ ἐσπούδασε καλῶς τὸ σύστημα αὐτοῦ ἐν Γερμανίᾳ ἔχων διδασκάλους καὶ φίλους πολλοὺς ἐγγελικοὺς. Ἐν τῷ τριτόμῳ αὐτοῦ ἔργῳ, ὅπερ ἐπιγράφεται «Φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας», ἀπαντῶσι δαψιλῆ τὰ ἐγγελικὰ διανοήματα.

Αἱ κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα εὐρέως κυκλούμεναι καὶ κοινῇ ἀναγνωριζόμεναι περὶ ἱστορίας θεωρίαι τοῦ Ἑγέλου δὲν ἔμειναν, ὡς εἶκός, ξέναι καὶ ἀγνωστοὶ εἰς τοὺς ἱστορικοὺς τῆς ἡμετέρας πατρίδος. Αἱ γενικαὶ κρίσεις καὶ καθολικαὶ ἀποφάνσεις, ἃς ἕκασταχοῦ ἐξαγγέλλει ὁ μέγας ἱστορικὸς *Κ. Παπαρηγόπουλος* (1815—1891) συμφωνοῦσι πρὸς ὅσα γνωματεύει ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος περὶ τῆς παγκοσμίου

(1) Σελ. 49 ἐξ.

(2) Σελ. 74.

Ιστορίας. Ὁ συγγραφεὺς τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους διορᾷ ἐν τῇ μακροῦν πορείᾳ αὐτοῦ δρωσαν ὑπερτέραν τινὰ καὶ θείαν δύναμιν καὶ εὐλόγως παρατηρεῖ ὅτι ἢ εἰς τὴν Ἀνατολὴν διάδοσις τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἣτις συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ὑπῆρξε γεγονός μέγα οὐ μόνον εἰς τὴν τύχην τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ὅλην τῆς ἀνθρωπότητος ἱστορίαν—εἶναι ἔργον τῆς ἰδίας προνοίας (¹). Ὡσαύτως ἐξαίρει τὴν ἀνυπολόγιστον δύναμιν τῆς ἰδέας καὶ τὴν ἰσχυρὰν ῥοπὴν τῶν μεγάλων ἀνδρῶν ἐπὶ τὰς τύχας τῶν οἰκείων λαῶν. Οἱ ἡγέται τῶν λαῶν, οἱ ἥρωες τῆς πολιτικῆς, εἶναι λέγει, χάρις καταπεμπομένη ἀνωθεν εἰς τὰ ἔθνη· εἶναι ὡς σκεῦος τῆς ἐκλογῆς τῆς θείας προνοίας (²).

Καὶ ἕτερος ἱστορικός, γνώριμος μᾶλλον ὡς ἐπιφανὴς ποιητῆς καὶ φιλόλογος, ὁ Δημ. Βερναρδάκης (1834 · 1907) σπουδάσας ἐν Γερμανίᾳ ἐν οἷς χρόνοις ἐκράτουν τοῦ Ἐγγέλου αἱ θεωρίαι, φαίνεται ὡσαύτως ὑποστὰς τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν. Εἶναι δὲ ἄξιον σημειώσεως ὅτι ὁ ἱστορικός οὗτος τὴν λογικὴν φιλοσοφίαν ἐκείνου χαρακτηρίζει ὡς τὸ τελειότατον δημιούργημα τῆς γερμανικῆς διανοίας τὴν δὲ φαινομενολογίαν τοῦ πνεύματος ὡς ἐν τῶν ὑψίστων ποιημάτων τοῦ κόσμου (³). Ἡ ἔκπαγλος μαρμαρυγή, ἣν ἐν τῇ ἀπαραμίλλῳ ἐκείνῃ περιόδῳ τῇ ἰδεολογικῇ ἐξέπεμπεν ἡ γερμανικὴ διανόησις διὰ τῶν μουσολήπτων ποιητῶν καὶ τῶν βαθυγνωμόνων φιλοσόφων, ἔρριπτε ζωηρὰς ἀνταυγείας εἰς τὰς εὐαισθητοὺς ψυχὰς τῶν λογίων Ἑλλήνων καὶ ἐπλήρου αὐτὰς ἱεροῦ ἐνθουσιασμοῦ. Ὅπως ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος οὕτω καὶ ὁ Δημ. Βερναρδάκης ἐμφορεῖται θρησκευτικῆς διαθέσεως (⁴) καὶ ἰσχυρὰς τάσεως πρὸς τὰ ὑψηλά, τὰ εὐγενῆ καὶ τὰ ἰδεώδη. Ὅθεν ἐπαινεῖ τοὺς διαβλέποντας ἐν ταῖς ποικίλαις καὶ πολυμόρφοις τῆς ἀνθρωπότητος τύχαις «τὰ δάκτυλα τῆς θείας προνοίας» καὶ τὴν βαθύφρονα ταύτην προφέρει ἀπόφρασιν, ὅτι «τὰ μὲν ἔθνη παρακμάζουσιν, ἀποθνήσκουσι καὶ ἐξαλείφονται ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς, ἀλλ' αἱ θρησκευτικαὶ καὶ καλλιτεχνικαί, ἠθικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ ἰδέαι, δι' ὧν ἐπλούτισαν τὸ ἀνθρώπινον γένος, μένουσιν ἀθάνατοι καὶ αἰώνια» (⁵).

Ποιεῖται λόγον περὶ διαλεκτικῆς τῆς ἱστορίας καὶ θεωρεῖ τὴν ἱστορίαν ὡς καρπὸν τοῦ πνεύματος ἀποφαίνει δὲ τὸν κόσμον τοῦ πνεύ-

(¹) Διδακτ. πορίσμ. τῆς ἱστορ. τοῦ ἑλλ. Ἔθνους σ. 40 ἐξ.

(²) Αὐτ. πρόλογ. καὶ ἐξ. 16, 31, 40 ἐξ.

(³) Λογ. εἰσιτηρ. εἰς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας σ. 26.

(⁴) Ἐπιθ. αὐτ. σ. 29.

(⁵) Αὐτ. 7, 12.

ματος ὡς κόσμον ἐλευθερίας⁽¹⁾. Ὑπομιμνήσκων πάλιν τὴν ἀπόφρασιν τοῦ Ἑγέλου ὅτι «πᾶν τὸ ἀναγεννώμενον εἶναι ἀληθές» παρατηρεῖ μετὰ πολλῆς εὐστοχίας καὶ περισσῆς αἰσιοδοξίας ὅτι «ἡ ἀναγεννηθεῖσα Ἑλλάς τώρα πρῶτον θὰ εἴπῃ εἰς τὸν κόσμον τὴν λέξιν τῆς τὴν ἀληθινῆν, τὴν πλήρη οὐσίας λέξιν, καὶ τώρα πρῶτον θὰ ἐκμιστηρευθῆ πρὸς τὴν ἱστορίαν τὴν ἔννοιαν τοῦ αἰνίγματός της»⁽²⁾.

Καὶ ὁ εὐρουμαθέστατος δὲ καθηγητὴς καὶ σοφὸς ἱστορικὸς Π. Καρολίδης (1849—1930) ἔν τε ταῖς παραδόσεσιν αὐτοῦ ἐξῆρε τὴν περὶ ἱστορίας θεωρίαν τοῦ Ἑγέλου καὶ ἐν τῇ «Εἰσαγωγῇ εἰς τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν» μνημονεύει καὶ ἐγκρίνει γνώμας αὐτοῦ⁽³⁾. Οὐχ ἥττον πιστεύει καὶ οὗτος ἀκραδάντως εἰς θείαν τὸ πᾶν διέπουσαν πρόνοιαν καὶ ἐξαορτᾷ τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἔθνους ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ ἐπικρατήσεως τῶν ὑψηλῶν ιδεῶν, τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς φιλαλληλίας, τῆς φιλομαθείας καὶ ἀφοσιώσεως εἰς τὰ ἑλληνικὰ ιδεώδη⁽⁴⁾.

Εἶναι ἄρα τοῦτο κοινὸν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος ἱστορικὸν γνώρισμα, ὅτι κυρίως μὲν καὶ κατ' ἐξοχὴν ὑπὸ ἐμφύτου τῆς φυλῆς ιδιότητος φερόμενοι ἐν μέρει δὲ καὶ ὑπὸ τῆς ἀγωγῆς αὐτῶν κινούμενοι ἐχώρησαν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας μετερχόμενοι τὴν ὀρθὴν μέθωδον, τὴν ἰδεοκρατικὴν. Ἐν τῇ ἐφαρμογῇ αὐτῆς ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη ἔσχεν ἀναμφιλέκτως ἰσχυρὰν παρόρμησιν καὶ πολύτιμον καθοδήγησιν τὴν ἰδεολόγον τῆς Γερμανίας φιλοσοφίαν καὶ μάλιστα τὴν ἐγγελικὴν. Αὕτη δὴ καὶ σήμερον διατελεῖ θερμαίνουσα καὶ ζωογονοῦσα κατ' ἐξοχὴν τὴν διανόησιν τὴν ἑλληνικὴν⁽⁵⁾.

(1) Αὐτ. 19, 20.

(2) Αὐτ. 18.

(3) Ἰδὲ σελ. 52, 58 κ.ἄ.

(4) Ἱστορ. Κ. Πυπαρρηγ. συμπληρωθεῖσα ὑπὸ Π. Καρολ. τομ. 6, σ. 356 ἐξ.

(5) Περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος θέλομεν διαλάβει εὐρύτερον ἀλλάχου.